Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

ભારતમાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' ની વિચારધારા : એક વિસ્તૃત અભ્યાસ

ડૉ. આશાબેન રતુભાઇ ચૌધરી (અધ્યાપક સહાયક)
ઇતિહાસ વિભાગ
શ્રીમતી સી.સી મહિલા આર્ટસ એન્ડ શેઠ સી.એન કોમર્સ કોલેજ, વિસનગર
ashachaudhary1489@gamail.com (Mo-9998703188)

સારાંશ:-

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને દાર્શનિક પરંપરામાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' એક સર્વસમાવેશક, માનવતાવાદી અને વૈશ્વિક દૃષ્ટિકોણ રજૂ કરતી મહત્ત્વપૂર્ણ વિચારધારા છે. આ વિચાર માત્ર ધાર્મિક સૂત્ર નથી, પરંતુ સમાજ, રાજકીય, અર્થતંત્ર, શિક્ષણ, પર્યાવરણ અને વૈશ્વિક સંબંધોમાં માર્ગદર્શક તત્ત્વ રૂપે કાર્ય કરે છે. વર્તમાન વૈશ્વિક સંકટો—જેમ કે યુદ્ધ, પર્યાવરણીય અસંતુલન, સામાજિક અસમાનતા અને સાંસ્કૃતિક વિખવાદ—ની વચ્ચે 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' માનવજાત માટે ટકાઉ અને શાંતિપૂર્ણ માર્ગ સૂચવે છે. આ લેખમાં તેની મૂળ વ્યાખ્યા, ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ, ધાર્મિક-દાર્શનિક આધાર, સામાજિક અને રાજકીય પ્રાસંગિકતા તથા આધુનિક ભારતમાં તેની લાગુ પડતી ઉપયોગિતાનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવામાં આવ્યું છે.

મુખ્ય શબ્દો

વસુદૈવ કુટુંબકમ, ભારતીય સંસ્કૃતિ, માનવતાવાદ, વૈશ્વિક એકતા, શાંતિ

1. પ્રસ્તાવના

ભારતીય સંસ્કૃતિ વિશ્વની સૌથી પ્રાચીન અને સતત વહેતી સંસ્કૃતિઓમાંની એક છે. તેની મૂળભૂત વિશેષતા એ છે કે તે માનવજીવનને માત્ર ભૌતિક સુખ સુધી સીમિત ન રાખતા આધ્યાત્મિક, નૈતિક અને સામાજિક મૂલ્યો સાથે જોડે છે. આ સંસ્કૃતિનો કેન્દ્રબિંદુ માનવ એકતા, સહિષ્ણુતા અને સર્વ કલ્યાણની ભાવના છે, જેનું શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિત્વ "વસુદૈવ કુટુંબકમ" કરે છે.

Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

"વસુદૈવ કુટુંબકમ" માત્ર ધાર્મિક સૂત્ર નથી, પરંતુ જીવન પ્રત્યેનો દૃષ્ટિકોણ છે. તેમાં વ્યક્તિ, સમાજ, રાષ્ટ્ર અને સમગ્ર વિશ્વ વચ્ચે અખંડ સંબંધ માનવામાં આવે છે. ભારતે સદીઓથી આ વિચારધારાને પોતાના સામાજિક વ્યવહાર, ધાર્મિક આચરણ અને રાજકીય વિચારસરણીમાં સ્થાન આપ્યું છે.

આજના વૈશ્વિકીકરણના યુગમાં, જ્યાં ભૌતિક પ્રગતિ ઝડપથી વધી રહી છે પરંતુ માનવ સંબંધોમાં વિખવાદ, અસમાનતા અને હિંસા પણ વધતી જાય છે, ત્યાં વસુદૈવ કુટુંબકમની વિચારધારા વધુ મહત્વપૂર્ણ બની જાય છે. આ શોધ પત્રનો હેતુ આ વિચારધારાના ઐતિહાસિક મૂળ, તત્ત્વજ્ઞાનિક અર્થ, સામાજિક પ્રભાવ અને આધુનિક વૈશ્વિક સંદર્ભમાં તેની ઉપયોગિતાનું વિસ્તૃત વિશ્લેષણ કરવાનો છે.

2. વસુધૈવ કુટુંબકમ: અર્થ અને વ્યાખ્યા

"વસુદૈવ કુટુંબકમ" ત્રણ સંસ્કૃત શબ્દોથી બનેલો છે—વસુધા (પૃથ્વી), એવ (નિષ્ઠાપૂર્વક/નિશ્ચિત રીતે) અને કુટુંબકમ (કુટુંબ). તેનો વ્યાપક અર્થ થાય છે કે સમગ્ર ધરતી એક કુટુંબ સમાન છે અને તેમાં વસતા તમામ જીવ પરસ્પર સંકળાયેલા છે.

આ વિચારનો વૈદિક કાળમાં થયો હોવાનું માનવામાં આવે છે. વેદોમાં માનવને પ્રકૃતિનો અવિભાજ્ય ભાગ માનવામાં આવ્યો છે. વૈદિક ઋષિઓએ માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચે સહજીવનનો સંબંધ દર્શાવ્યો છે, જે વસુદૈવ કુટુંબકમના મૂળ તત્વ સાથે સંકળાયેલો છે.

મહા ઉપનિષદમાં આપેલ શ્લોક આ વિચારને તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર આપે છે. અહીં સંકુચિત સ્વાર્થભાવના અને ઉદાર માનવતાવાદ વચ્ચે સ્પષ્ટ ભેદ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. ઉપનિષદિક વિચાર અનુસાર, જ્યારે આત્મા સર્વત્ર એક જ છે, ત્યારે ભેદભાવ અને દ્વેષનો આધાર નબળો પડે છે.

આ રીતે વસુદૈવ કુટુંબકમનો ઉદ્ભવ માત્ર ધાર્મિક સંદર્ભમાં નહીં, પરંતુ માનવ જીવનની સર્વાંગી સમજૂતીમાંથી થયો છે.

3. પ્રાચીન ભારતીય ગ્રંથોમાં વસુદૈવ કુટુંબકમ

ભારતીય પ્રાચીન સાહિત્ય વસુદૈવ કુટુંબકમની વિચારધારાથી પરિપૂર્ણ છે. આ ગ્રંથોમાં માનવ માત્ર નહીં પરંતુ તમામ જીવજંતુઓ પ્રત્યે કરુણા,દયા,પ્રેમ અને સમભાવ રાખવાની શિક્ષા આપવામાં આવી છે.

3.1 વેદ અને ઉપનિષદ

વેદોમાં "એકં સદ્વિપ્રા બહુધા વદન્તિ" જેવા સૂત્રો દ્વારા સત્યની એકતા દર્શાવવામાં આવી છે. ઉપનિષદોમાં આત્મા અને બ્રહ્મની એકતા પર ભાર મૂકીને માનવને સર્વજગત સાથે જોડવામાં આવ્યો છે.

3.2 સ્મૃતિગ્રંથો અને પુરાણો

મનુસ્મૃતિ, યાજ્ઞવલ્ક્ય સ્મૃતિ અને વિવિધ પુરાણોમાં દાન, સેવા અને પરોપકારને માનવ ધર્મ તરીકે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે. પુરાણકથાઓમાં દેવ, માનવ અને પ્રકૃતિ વચ્ચેના સંતુલનનું વર્ણન જોવા મળે છે.

3.3 મહાભારત અને રામાયણ

મહાભારતનો મુખ્ય સંદેશ ધર્મ અને માનવ મૂલ્યોનું સંરક્ષણ છે. "અહિંસા પરમો ધર્મઃ" જેવી ભાવના સમગ્ર ગ્રંથમાં વ્યાપેલી છે. રામાયણમાં રામનો આદર્શ રાજા તરીકેનો ચરિત્ર સર્વજન હિતની ભાવનાનું પ્રતિક છે.

3.4 શ્રીમદ ભગવદ્ ગીતા

ગીતા સર્વપ્રાણી સમભાવ, નિષ્કામ કર્મ અને કરુણાનો સંદેશ આપે છે. "સર્વભૂતહિતે રતાઃ" જેવી કલ્પના વસુદૈવ કુટુંબકમનો તત્ત્વજ્ઞાનિક આધાર મજબૂત કરે છે.

4. ઐતિહાસિક અને શાસ્ત્રીય પૃષ્ઠભૂમિ

‘વસુધૈવ કુટુંબકમ’નો ઉલ્લેખ મહા ઉપનિષદમાં મળે છે:

અયં નિજઃ પરો વેતિ ગણના લઘુચેતસામ્ । ઉદારચરિતાનાં તુ વસુધૈવ કુટુંબકમ્ ॥

આ શ્લોક જણાવે છે કે સંકુચિત મનવાળા લોકો પોતાનાં અને પરાયાં વચ્ચે ભેદ કરે છે, જ્યારે ઉદાર ચરિત્રવાળા લોકો સમગ્ર વિશ્વને પરિવાર સમાન માને છે.

વેદો, ઉપનિષદો, ભગવદગીતા, બૌદ્ધ અને જૈન દર્શન આમાં સહઅસ્તિત્વ, અહિંસા અને સર્વહિતના સિદ્ધાંતો જોવા મળે છે. આ બધાં વિચારધારાઓ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ની મૂળ ભાવનાને મજબૂત બનાવે છે.

5. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વસુધૈવ કુટુંબકમ

ભારતીય સમાજની રચનામાં વસુદૈવ કુટુંબકમની ભાવનાનું વિશેષ મહત્વ છે. પરંપરાગત સંયુક્ત કુટુંબ પ્રણાલી એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, જેમાં માત્ર લોહીના સંબંધો નહીં પરંતુ લાગણી, જવાબદારી અને સહઅસ્તિત્વનો ભાવ કેન્દ્રસ્થાને હોય છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં 'અતિથિ દેવો ભવ', 'સર્વે ભવન્તુ સુખિનઃ' જેવી ઉક્તિઓ માનવમાત્ર પ્રત્યે કરુણા અને સન્માનની ભાવના વ્યક્ત કરે છે. પ્રાચીન ભારતના આશ્રમ પ્રણાલી, તીર્થયાત્રા અને સામૂહિક જીવન પદ્ધતિઓમાં પણ આ વિચારની છાપ જોવા મળે છે.જેમ કે ભારતમાં વિવિધ ધર્મો—હિંદુ, બૌદ્ધ, જૈન, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી, સિખ—સદીઓથી સાથે રહી આવ્યા છે. ભાષા, વેશભૂષા અને રીતરિવાજોમાં વૈવિધ્ય હોવા છતાં સામાજિક એકતા જળવાઈ છે, જે વસુદૈવ કુટુંબકમના વિચારની સામાજિક અભિવ્યક્તિ છે.આજ રીતે ભારતીય લોકસંસ્કૃતિ, લોકગીતો, તહેવારો અને સામૂહિક ઉત્સવોમાં પણ સહભાગિતા અને સહઅનુભૂતિનો ભાવ પ્રગટ થાય છે. આ બધું મળીને ભારતીય સમાજને વૈશ્વિક માનવતાવાદ તરફ દોરી જાય છે.

6. સામાજિક દૃષ્ટિકોણથી વિચારધારા

સામાજિક સ્તરે 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' સમાનતા, ભાઈચારો અને સામાજિક ન્યાય પર ભાર મૂકે છે. જાતિવાદ, વર્ગભેદ, લિંગભેદ અને આર્થિક અસમાનતા જેવી સમસ્યાઓનો ઉકેલ આ વિચારમાં સમાયેલ છે.

Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

જો સમાજના દરેક સભ્યને પરિવારના સભ્ય સમાન માનવામાં આવે, તો શોષણ, હિંસા અને દ્વેષ માટે જગ્યા રહેતી નથી. આ વિચાર સામાજિક સંકલન અને સમરસતાનું આધારસ્તંભ બની શકે છે.

7. રાજકીય અને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય

આધુનિક સમયમાં ભારતે તેની વિદેશ નીતિમાં પણ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ને માર્ગદર્શક તત્ત્વ તરીકે અપનાવ્યું છે. આંતરરાષ્ટ્રીય મંચો પર શાંતિ, સહકાર અને સહવિકાસનો સંદેશ આપવો એ તેની મુખ્ય અભિવ્યક્તિ છે.

યુનાઇટેડ નેશન્સ, G20 અને અન્ય વૈશ્વિક સંગઠનોમાં ભારતની ભૂમિકા આ વિચારધારાની પ્રતિબિંબરૂપ છે. વૈશ્વિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ માત્ર સહકારથી જ શક્ય છે—આ માન્યતા 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'માંથી જ ઉપજી છે.

8. આર્થિક અને વિકાસાત્મક પરિપ્રેક્ષ્ય

આર્થિક વિકાસ જો માત્ર નફા અને સ્પર્ધા પર આધારિત હોય, તો તે અસમાનતા અને સંઘર્ષને જન્મ આપે છે. 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' આધારિત આર્થિક મોડેલમાં સહભાગિતા, ન્યાય અને ટકાઉ વિકાસ પર ભાર મૂકવામાં આવે છે.

સહકારી આંદોલનો, સામાજિક ઉદ્યોગો અને ટકાઉ વિકાસના લક્ષ્યો આ વિચારધારાની આધુનિક અભિવ્યક્તિઓ છે.

9.પર્યાવરણ અને માનવ-પ્રકૃતિ સંબંધ

જો સમગ્ર ધરતી એક પરિવાર છે, તો પ્રકૃતિ પણ તેનો અભિન્ન અંગ છે. ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વૃક્ષો, નદીઓ અને પર્વતોને પવિત્ર માનવામાં આવ્યા છે. આ દૃષ્ટિકોણ પર્યાવરણ સંરક્ષણ માટે અત્યંત મહત્વપૂર્ણ છે.

આજના પર્યાવરણીય સંકટો—જેમ કે ગ્લોબલ વોર્મિંગ અને પ્રદૂષણ—નો ઉકેલ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' જેવી સર્વસમાવેશક વિચારધારા દ્વારા જ શક્ય છે.

10. શિક્ષણમાં વસુધૈવ કુટુંબકમ

શિક્ષણ માત્ર માહિતી આપવાનું સાધન નથી, પરંતુ મૂલ્ય નિર્માણની પ્રક્રિયા છે. જો શિક્ષણમાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ની ભાવનાને સ્થાન આપવામાં આવે, તો ભવિષ્યની પેઢી વધુ સંવેદનશીલ અને જવાબદાર નાગરિક બનશે.

11. આધુનિક સમયમાં પ્રાસંગિકતા અને પડકારો

વૈશ્વિકીકરણ, ટેકનોલોજી અને ઝડપી જીવનશૈલી વચ્ચે માનવીય સંબંધોમાં વિખવાદ, સ્પર્ધા અને વ્યક્તિગત સ્વાર્થ વધ્યો છે. રાષ્ટ્રવાદ, ધાર્મિક અતિરેક અને આર્થિક અસમાનતા જેવી સમસ્યાઓ 'વસુધૈવ કુટુંબકમ' જેવી સર્વમાનવતાવાદી વિચારધારાને પડકાર આપે છે.

ડિજિટલ યુગમાં માનવી ભૌતિક રીતે નજીક પરંતુ માનસિક રીતે દૂર થતો જાય છે. સામાજિક માધ્યમો દ્વારા જોડાણ વધ્યું છે, પરંતુ સહાનુભૂતિ અને સંવેદનશીલતા ઘટી છે. આવી સ્થિતિમાં આ વિચારધારાને માત્ર સૂત્રરૂપે નહીં, પરંતુ વ્યવહારિક જીવનમાં ઉતારવાની જરૂર છે.

તથાપિ, વૈશ્વિક સંકટો—જેમ કે મહામારી, પર્યાવરણીય આપત્તિઓ અને યુદ્ધ—એ સાબિત કર્યું છે કે કોઈ પણ દેશ એકલો આત્મનિર્ભર રહી શકતો નથી. સહકાર અને સહઅસ્તિત્વ જ એકમાત્ર માર્ગ છે, જે 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ની પ્રાસંગિકતાને વધુ મજબૂત બનાવે છે.

12. આધુનિક ભારતના પ્રયાસો અને ઉદાહરણો

આધુનિક ભારતમાં 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ની ભાવના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં દેખાય છે. ભારત દ્વારા આપત્તિ સમયે અન્ય દેશોને સહાય, વૈશ્વિક આરોગ્ય ક્ષેત્રે યોગદાન, અને શાંતિ સ્થાપન માટેના પ્રયાસો આ વિચારધારાની જીવંત અભિવ્યક્તિ છે.

તાજેતરના વર્ષોમાં આંતરરાષ્ટ્રીય મંચો પર ભારતે 'One Earth, One Family, One Future' જેવા સૂત્ર દ્વારા આ વિચારને વૈશ્વિક સ્તરે પ્રસ્તુત કર્યો છે. આ સૂત્ર મૂળરૂપે 'વસુધૈવ કુટુંબકમ'ની જ આધુનિક અભિવ્યક્તિ છે.

13.વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં વસુદૈવ કુટુંબકમ

આધુનિક વિશ્વ અનેક વૈશ્વિક પડકારોનો સામનો કરી રહ્યું છે—જેમ કે પર્યાવરણ પ્રદૂષણ, વૈશ્વિક તાપમાન, આતંકવાદ, યુદ્ધ, શરણાર્થી સંકટ અને મહામારીઓ. આવી સમસ્યાઓ કોઈ એક દેશ સુધી સીમિત નથી; તે સમગ્ર માનવજાતને અસર કરે છે.

વસુદૈવ કુટુંબકમની વિચારધારા વૈશ્વિક સહકાર, સંવાદ અને પરસ્પર જવાબદારી પર ભાર મૂકે છે. જો સમગ્ર વિશ્વને એક પરિવાર તરીકે જોવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રો વચ્ચે સંઘર્ષના બદલે સહયોગ વિકસે છે

સંયુક્ત રાષ્ટ્ર સંઘ, વૈશ્વિક માનવ અધિકાર ઘોષણાપત્ર અને ટકાઉ વિકાસ લક્ષ્યો જેવી પહેલો આ જ માનવતાવાદી વિચાર સાથે સુસંગત છે. ભારતે આંતરરાષ્ટ્રીય મંચ પર શાંતિ, અહિંસા અને સહઅસ્તિત્વની નીતિ અપનાવી છે, જે વસુદૈવ કુટુંબકમની વૈશ્વિક અભિવ્યક્તિ ગણાય.

14.પડકારો અને સમીક્ષા

વસુદૈવ કુટુંબકમ એક ઉચ્ચ આદર્શ છે, પરંતુ વાસ્તવિક જીવનમાં તેને અમલમાં મૂકવામાં અનેક પડકારો છે. રાષ્ટ્રવાદ, આર્થિક સ્પર્ધા, રાજકીય સ્વાર્થ અને ધાર્મિક અસહિષ્ણુતા આ વિચારના માર્ગમાં અવરોધ ઉભા કરે છે.

આલોચકો માને છે કે વૈશ્વિક સ્તરે તમામ દેશો એક પરિવારની જેમ વર્તે તે વ્યવહારિક રીતે મુશ્કેલ છે. તેમ છતાં, આ વિચારને સંપૂર્ણ રીતે નહીં તો દિશાસૂચક મૂલ્ય તરીકે સ્વીકારી શકાય છે.આ વિચાર માનવતાવાદી નીતિઓ ઘડવામાં અને સંઘર્ષ ઘટાડવામાં મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા ભજવી શકે છે, જો તેને વ્યવહારિક સંદર્ભ સાથે જોડવામાં આવે.

નિષ્કર્ષ

વસુદૈવ કુટુંબકમ ભારતની સંસ્કૃતિ અને દર્શનની આત્મા સમાન વિચારધારા છે. તે માનવને માત્ર પોતાનાં હિતથી ઉપર ઉઠીને સમગ્ર માનવજાત અને પ્રકૃતિના કલ્યાણ વિશે વિચારવા પ્રેરિત કરે છે.

Samvid Multidisciplinary Research Journal
Where researchers meet their destiny...
ISSN 2582-015X

આધુનિક યુગમાં, જ્યાં વિશ્વ અનેક વિભાજન અને સંઘર્ષોથી પીડિત છે, ત્યાં આ વિચાર શાંતિ, સહકાર અને સહઅસ્તિત્વનો માર્ગ દર્શાવે છે. વસુદૈવ કુટુંબકમને માત્ર ધાર્મિક સૂત્ર તરીકે નહીં પરંતુ વૈશ્વિક નૈતિક સિદ્ધાંત તરીકે અપનાવવાની જરૂર છે.

જો શિક્ષણ, નીતિ અને સામાજિક વ્યવહાર દ્વારા આ વિચારને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે, તો માનવ સમાજ વધુ ન્યાયસભર, શાંતિપૂર્ણ અને ટકાઉ બની શકે છે

આ શોધ પત્ર વર્ણનાત્મક અને વિશ્લેષણાત્મક પદ્ધતિ પર આધારિત છે. પ્રાથમિક સ્રોત તરીકે પ્રાચીન ગ્રંથો અને દ્વિતીય સ્રોત તરીકે આધુનિક અભ્યાસગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે. આ અભ્યાસનો વ્યાપ ભારતીય સંસ્કૃતિથી શરૂ કરીને વૈશ્વિક પરિપ્રેક્ષ્ય સુધી વિસ્તરે છે.

સંદર્ભ ગ્રંથ સૂચિ

1. મહા ઉપનિષદ – સંસ્કૃત મૂળ તથા ગુજરાતી અનુવાદ.
2. રાધાકૃષ્ણન, એસ. – *Indian Philosophy*, George Allen & Unwin Ltd.
3. ભગવદ્ ગીતા – ગીતા પ્રેસ, ગોરખપુર.
4. ડૉ. રાધાકૃષ્ણ મૂર્તિ – *ભારતીય સંસ્કૃતિ અને જીવન મૂલ્યો.*
5. આચાર્ય વિનોબા ભાવે – *વિચાર દર્શન.*